

crkva u svijetu

OSVRTI I PRIKAZI

STEĆCI I NJIHOVI PROBLEMI

(Sefik Bešliagić, *Stećci Kataloško-topografski pregled, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 495 s., 12 karata i 5 tabela*)

Bonicije Rupčić

Auktor je ovoga djela poznati stećkolog. I nije mu ovo prvo djelo iz područja stećaka. Izdao je dosad čitav niz zapaženih radova. Ovo mu je životno djelo; donijelo mu je i 27-srpanjsku republičku nagradu BiH za god. 1972. Djelo je tehnički raskošno opremljeno. Podijeljeno je u 3 dijela: *I. Opšti dio, II. Posebni dio i III. dio.*

U prvom, općem dijelu donesen je uvod i nekoliko podnaslova, i to: *Raniji period proučavanja stećaka, Ostale aktivnosti na proučavanju, zaštiti i prezentiranju stećaka, Evidencija stećaka i njeni rezultati, Teritorij rasprostiranja i brojno stanje stećaka, Nekoliko napomena i Skraćenice.*

Glavni je dio djela II. — posebni dio. Tu je donesen kataloško-topografski pregled svih stećaka po republikama, pa onda po općinama i pojedinim lokalitetima. Prema tim navodima stećaka ima u 4 naše republike, u Hrvatskoj, BiH, Srbiji i Crnoj Gori. Tim redom ih je auktor i obradio. Razumljivo je da je najveći dio ovoga dijela među republikama posvećen BiH, jer ova republika ima i najveći broj i stećaka i lokaliteta gdje se stećci nalaze, bilo pojedinačno, bilo u skupinama. Ovu republiku je u obradi razdjelio u 5 regija: *Zapačna Bosna, Centralna Bosna, Istočna Bosna, Zapadna Hercegovina, Istočna Hercegovina.* Na koncu ovoga dijela dao je tabelarni pregled brojnog stanja stećaka po republikama i općinama te pregled njihovih oblika i ukrasa.

Treći dio obuhvaća: *Literaturu, Registar imena naseljenih mjesta, uz koja se nalaze nekropole stećaka i imena ličnosti, koja se spominju u natpisima stećaka, te Résumé.* *Résumé* je na francuskom jeziku.

Stećci su naša velika kulturna baština. Nešto slično nema nijedan drugi narod. Stećci se odavno proučavaju. Proučavaju ih naši i strani učenjaci. O tom predmetu izašlo je kod nas dosad mnogo zapaženih radova. Najbolji rad o ornamentici i simbolici stećaka napisala je jedna strankinja, dr M. Wenzel, član varburškog instituta sveučilišta u Londonu.

Stećaka imamo mnogo. Još nitko ne zna točan njihov broj i gdje ih sve ima. To se samo nagađa. Tu prazninu pokušao je ispuniti Bešliagić ovim svojim djelom. Djelo ove vrste već odavno se u nas željno očekivalo. Naime, mnoge naše intelektualce i ljubitelje naše kulturne prošlosti zanima i fundus stećaka, gdje ih sve ima i koliko, njihova umjetnost, ornamentika i simbolika, oblici, natpisi i drugi problemi u vezi sa stećcima. God. 1887. i 1888. bio je proveden neki službeni uvid stećaka u BiH. Tada ih je tu ustanovljeno 27067 komada (Napret-

kova *Poviest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1942, 630). Ali brzo se moglo uvidjeti da je taj broj premalen. Otkrivane su, naime, nove nekropole sa stećcima i stalno se povećavao njihov broj. Pri proučavanju stećaka brzo se ustanovilo da ih ima i izvan BiH, u susjednim pokrajinama. Trebalo je to sve proučiti i skupa u jednom radu objelodaniti. Bešlagić je u svojem djelu to postavio sebi za zadatak. Kako stećaka ima u 4 naše republike, svaku je republiku napose i obradio, i to prema općinama, lokalitetima i pojedinim nekropolama. Sa svake je nekropole uzimao generalije stećaka: njihov broj, orijentaciju, oblik, sačuvanost, ornamentiku itd. Sve je to ukratko. Ali ipak taj posao iziskivao je mnogo truda, energije, vremena i finansijskih sredstava. To nije mogao uspješno obaviti nikako jedan čovjek. Za to je bila potrebna čitava ekipa stručnjaka.

Ovomu je djelu prethodilo više monografija o pojedinim problemima iz područja stećkologije i o pojedinim geografskim područjima i lokalitetima gdje ima stećaka. Do polovice god. 1969., po priznanju auktora, bili su obuhvaćeni svi lokaliteti sa stećcima na teritoriju BiH. Za svaku je pohvalu da je auktor u svom djelu obuhvatio sve naše 4 republike i lokalitete gdje ima stećaka. Sada se barem mogu vidjeti sva područja gdje ima stećaka i gdje ih sve još možemo tražiti. Prema tim podacima u BiH ima 2612 lokaliteta s 58547 stećaka, u Hrvatskoj 188 lokaliteta s 3253 stećka, u Srbiji 101 lokalitet s ukupno 1875 stećaka i u Crnoj Gori 87 lokaliteta s 2803 stećka. Dakle, u svemu, u sve 4 republike ima 2988 lokaliteta s 66478 stećaka.

Pa, iako se u ovo djelo uložilo toliko energije i materijalnih sredstava, iako se na nj toliko čekalo, na žalost, ono nas ne može zadovoljiti. U pojedinim dijelovima ispalo je čak vrlo manjkavo. Propušteno je mnogo toga što se nikako nije smjelo propustiti. Na štetu djela, nije se smjelo s njegovim objelodanjivanjem žuriti. Kad se na djelo čekalo toliko vremena, mogla se pričekati još koja godina, dok se problem bolje ne prouči i materijal ne revidira i ne sortira. Tko se bavi stećkologijom, pa i amaterski, lako može uvidjeti više tih nedostataka kad djelo samo letimično pregleda.

Djelo nosi naslov: *Stećci, kataloško-topografski pregled*. Čovjek bi iz naslova očekivao da će tu naći popis svih lokaliteta s brojem stećaka. Ali se vara. Iz ovoga što će ovdje navesti može se izvesti zaključak da se nije baš ozbiljno postupilo pri obradi najavljenog materijala. Učinjeni su krupni propusti u nabranjanju pojedinih nekropola i u popisu stećaka, barem u nekim općinama. Zbog ograničenosti prostora nemoguće je u ovom prikazu upozoriti na sve propuste i analizirati sve nedostatke. Zato ću se ovdje malo detaljnije zadržati samo na 3 općine u Hercegovini (mostarskoj, lištičkoj i ljubuškoj). Ali ću se dotaknuti i nekih drugih općina, odnosno područja, da se vidi da i na drugim mjestima ima propusta i nedostataka sličnih onima u ove 3 općine.

Auktor donosi (str. 338—343, 451) da u općini Mostar ima usve 40 lokaliteta gdje se nalazi 1208 stećaka, lociranih pojedinačno ili u većim ili manjim skupinama. Onomu tko malo bolje poznaje teritorij ove općine ne će biti ni malo teško ustanoviti da je auktor u nabranjanju propustio ne samo pojedine nekropole sa stećcima nego i čitava područja. Tako se u djelu od većih područja uopće ne spominje ni blagajski kraj, ni Podveležje, ni visoravan Raška Gora. A tu ima velik broj nekropola sa stećcima. Na pr. u selu Kamenoj, u blagajskom kraju, na 2 lokaliteta ima 169 stećaka (kod Vlahića kuća 158, a kod Senića kuća 11), u selu Vranjevići na više mjesta oko 180 komada. Na nekim drugim lokalitetima blagajskog kraja ima na više mjesta pojedinačnih stećaka ili u manjim skupinama, kao u samom Blagaju kod kat. groblja, u Kosoru, Hodbini (pravoslavno groblje) i Malom Polju. I u Podveležju ima više nekropola sa stećcima. T. Kanaet (*Podveležje i Podvelešci*, Naučno društvo NR BiH, Djela knj. VI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo, 1955, 164—165) nabrojio je tu u 8 nekropola 155 stećaka. U nekropoli zvanog Jurčište nije ih ni brojio. Tu ih ima 44 komada. A Škobalj (*Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu, 1970, 269) veli da u Berakovu groblju, u Domazetima, selu na visoravni Raška Gora, ima 2 nekropole sa stećcima. Za jednu tvrdi da ima oko 40 stećaka. Drugu nije ni brojio. Na istoj visoravni na kojoj se nalaze Domazeti sa stećcima u Berakovu groblju pruža se i selo Vukovine, samo mnogo dalje u smjeru Drežnice. I tu se u mjesnom groblju nalazi jedna

nekropola sa 25 stećaka, Stećaka ima i u selu Vrđi u 2 nekropole. To se selo nalazi još dalje od Mostara nego Vukovine u istom smjeru. Selo se prostire visoko nad rječicom Drežankom s njezine južne strane. Ovdje u obje nekropole ima 36 stećaka.

Auktor u svom djelu ne navodi ni jedne od navedenih nekropola. Mora se priznati da je nezgodan pristup u ova područja. U neka od ovih sela, posebno u ona u Raškoj Gori, može se doći samo pješice ili jašeći na konju. Ta sela još nemaju cestovne veze s ostalim svijetom. Ali ipak to nije nikakva isprika za auktora da nije obuhvatio u svom djelu i nekropole sa stećcima i u tim područjima.

No, nisu to jedini auktorovi propusti i nedostaci u mostarskoj općini. Ima ih i u drugim dijelovima općine. Tako, auktor nije donio vjeran popis stećaka ni s područja prolja rijeke Neretve ni iz Goranaca.

Ne začuđuje što ne spominje nekropole u Jasenjanima i na visoravni Ravni i ne donosi broj stećaka s njih. I tamo je, naime, nezgodan pristup. Ali začuđuje zašto je ispustio mnogo toga na periferiji Mostara, zapravo u samom gradu. U Gor. Jasenici u kat. groblju ima 8 stećaka, u Rodoču (kod aerodroma) u groblju ima ih 9, na sjeveru Mostara u lokalitetu Skakala na desnoj strani Neretve 3, oko 500 m zračne linije dalje u Raštanima 21, u Cimu na Radešu 7, u Vrapčićima kod predionice na lokalitetu Kraljevina 6 i u Suhodolu 6. Svi ti lokaliteti spadaju na grad Mostar. Isto tako začuđuje što je u Gorancima uz neke manje nekropole propustio navesti najveću nekropolu sa stećcima u goranačkom kraju. Ta nekropola ima oko 120 stećaka. Nalazi se u jednoj šumici kod Đinkića kuća uz cestu koja vodi iz Goranaca u Bogodol. Ne spominje ni jedini natpis iz srednjeg vijeka koji je sačuvan u goranačkom kraju. Taj natpis se nalazi u selu Sovići u nekom starom zapuštenom groblju. Natpis je na bosančici. Nalazi se na omanjem križu. Teško ga je odgonetnuti. Križ je, naime, od »muljike« (miljevine) pa se od bolesti osiplje. Zbog toga su neka slova u natpisu nečitljiva.

Ne tvrdim da sam i ja prikupio sve podatke koji se odnose na broj nekropola i stećaka u mostarskoj općini. Vjerojatno ih ima još. U svakom slučaju, broj stećaka u ovoj općini prijeći će 2000. Bešlagić veli da ih ima samo 1208 komada. Kao u mostarskoj općini, auktor je učinio sličnih propusta i u lištičkoj. On veli da u ovoj općini ima 696 stećaka smještenih na 43 lokaliteta. I jedan i drugi broj treba povećati. Broj stećaka u ovoj općini bit će svakako veći od 1000. Auktor je i ovdje propustio čitava područja. U selu Ljuti Dolac samo u 2 nekropole nabrojio sam 80 stećaka (Bilišići 52, Jedinice 28). U Gor. Pologu pokraj kat. groblja nalazi se nekropola od oko 70 stećaka. U selu Crnču ima više nekropola s većom ili manjom skupinom stećaka. U D. Crnču u mjesnom groblju ima ih 21. Na jednom od njih uklesan je kasnije natpis na lat. jeziku, i to god. 1750. Vjerojatno neki svećenik Vuletić uklesao je na tom stećku epitaf svojim roditeljima, koji su tu pokopani. Natpis glasi: 1750. Hic jacet Joannes et Helena Vuletič. U Izbičnu, susjednom selu Crnča, nalaze se 2 nekropole s 25 stećaka. Kod starog groblja u Dobrokovićima ima nekoliko stećaka. U Blaževicama, odnosno u Badnjači, lokalitetu južno od kote Magovnik nalazi se staro zapušteno groblje u kojem ima 16 stećaka i 2 velika križa od kamena. Nijednu od ovih nekropola Bešlagić ne spominje. Ne spominje ni nekih manjih. Nisu sigurni njegovi podaci ni za nekropole u Biograticima. Auktor veli da na lokalitetu Dubnica gdje se nalazi pravoslavno groblje ima 18 stećaka. Ima ih mnogo više. Neki su većim ili manjim dijelom utonuli u zemlju. Nesigurni su podaci koji se odnose i na kočerinjski kraj. I onaj tko dobro pozna taj kraj ne može se lako snaći u onom što auktor navodi. U svakom slučaju i ovdje treba korigirati neke njegove navode i nadodati neke nove lokalitete sa stećcima koje on uopće ne spominje.

Od sve tri navedene općine Ljubuški je procentualno najgore prošao kod Bešlagića. Auktor veli da u ovoj općini ima 27 lokaliteta s 491 stećkom. Svakom Hercegovcu, koji se i malo bavi stećkologijom, poznato je da u Grabu i Vašarovićima, u dva susjedna sela koja se prostiru između Ljubuškog polja (Beriša) i polja Rastok ima više većih i manjih nekropola sa stećcima. Mještani vele da tu ima i do 500 stećaka. Nije ih brojio ni pisac ovih redaka. Samo zna da ih ima mnogo. Bešlagić u svom djelu (str. 311) od svih ovih nekropola i nekro-

polica navodi samo 4 u Grabu sa 43 stećka. I to je sve. Vašarovića uopće ne spominje. I te podatke je uzeo iz djela *Ljubuški* od prof. M. Vego. Ovdje usput napominjem da je još god. 1954. prof. Vego izdao monografiju o stećcima u ljubuškom kraju, ali nepotpunu. U njoj se nekih nekropola uopće nije ni dotakao. Bešlagić je u nabranjanju i obradi i nekih drugih lokaliteta crpio podatke odatle. U selu Bijači (Gornjoj i Donjoj) Bešlagić (str. 313) veli da se nalaze 3 nekropole s 57 stećaka. Pisac ovih redaka nabrojio je u Bijači više od 100 stećaka. Istina, tu su uračunati stećci i sa drugih nekropola i nekropolica koje nisu bile poznate ni Vegi ni Bešlagiću. Bešlagić (str. 313) veli da se u selu Hardomilju nalazi 1 nekropola s 13 stećaka. Ovom broju treba nadodati još 2 nekropole s ukupno 20-tak stećaka. Jedna se nalazi na lokalitetu Luke, a druga u selu iza brdašca Lovreć. I u selu Radišići Bešlagić (str. 312) spominje jednu nekropolu s 26 stećaka. I ovdje treba povećati i jedan i drugi broj. U selu Lipno nalaze se 2 nekropole sa 17 stećaka. Te dvije nekropole Bešlagić uopće ne spominje, kao ni neke druge manje po drugim mjestima na teritoriju ljubuške općine.

S ovim nisu iscrpljeni svi propusti Bešlagićeva djela. Ima ih još dosta. Uza svu ograničenost prostora smatram ipak potrebnim upozoriti još na neke nedostatke.

Auktor je god. 1956. objelodanio monografiju o stećcima na Duvanjskom polju. Ta monografija izašla je u *Starinaru* SAN, NS, VII—VIII, Beograd, 1956, 275—296. Čudno nam se čini da auktor i u djelu *Stećci, kataloško-topografski pregled* — obrađuje samo nekropole i stećke oko Duvanjskog Polja i da za potvrdu navodi samo podatke iz svoje spomenute monografije. Duvanjska se općina ne poklapa, naime, s Duvanjskim Poljem. Općina je širi pojam. U duvanjsku općinu spada i Donje Duvno. I u tom dijelu općine ima mnogo nekropola sa stećcima. Ali Bešlagić nijednu od njih nije ni spomenuo. Za potvrdu svoje tvrdnje navodim samo izjavu A. Škobalja. Škobalj je prokrstario i ovim krajevima prikupljajući na terenu materijal za svoj vrijedni rad *Obredne gomile*, koje je objelodanio god. 1970. On u tom radu (str. 255) za Buško Blato veli ovo: »Može se reći da sva sela u okolini Buškog Blata imaju svoja odgovarajuća groblja s brojnim stećcima.« Kako je poznato, ta sela pripadaju općini Duvno. I Ljubuša planina (barem njezin veći dio) pripada ovoj općini. I na njoj ima stećaka. Piscu ovih redaka poznate su na njoj 3 nekropole stećaka (2 na Bunarima i 1 na Zlopolju). Ima i drugih propusta koje je auktor učinio nabrajajući stećke u ovoj općini. Kad se pregledaju sve nekropole i pobroje svi stećci i u duvanjskoj općini, njihov broj će biti mnogo veći od onog koji je Bešlagić donio u tabelarnom pregledu. Tu je naveo kao konačni broj 1094 stećka.

Nakon ovih nekoliko podataka iz navedenih općina tko nam može jamčiti da nema sličnih propusta i u drugim općinama u BiH? Tu našu dvojnicu podržavaju neki podaci dra Č. Truhelke, jednoga od naših najboljih stećkologa starije generacije, koji se odnose na broj stećaka u nekim bivšim kotarevima u BiH. Ti podaci su uzeti iz Napretkove *Poviesti hrv. zemalja Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo, 1942, 630. Tu se navodi koliko u kojem kotaru BiH ima stećaka. Međutim, ako se brojevi dra Truhelke usporede s brojevima Bešlagića, negdje se uvelike razilaze. Istina, dr. Truhelka donosi broj stećaka prema kotarevima, a Bešlagić prema općinama. Ali opet nije moguće da bude tolika razlika u broju, kad se uzmu u obzir sve općine koje su tvorile dotične kotareve.

Tako na pr. dr. Truhelka navodi da u kotaru Čajniče ima 6325 stećaka. Ali ako se zbroje svi stećci, ne samo u općini Čajniče nego i u susjednim općinama koje su nekad pripadale kotaru Čajniče, zbroj im ni približno ne odgovara broju dra Truhelke. Sad se postavlja pitanje tko ima pravo, Bešlagić ili dr. Truhelka.

Kao kuriozum navodim još i ovo: dr. Truhelka, na istom mjestu, veli da na području Sniježnice planine u livanjskom kraju ima velika nekropola s oko 1000 stećaka. Međutim, Bešlagić ne spominje uopće nikakve nekropole na planini Sniježnici.

Propusti koje je auktor učinio u svom djelu ne ograničavaju se samo na BiH. Ima ih koji se odnose i na ostale 3 republike. Za Srbiju i Crnu Goru neka

bude ovdje dosta ako napomenem samo ono što je napisao N. Idrizović u VUS-u br. 973. od 23. XII 1970, str. 4. On tu, naime, navodi neka mjesta iz prijevoljskog (Srbija), pljevljanskog i bijelopoljskog kraja (Crna Gora) u kojima ima stećaka. Međutim, neka od tih mjesta uzalud ćemo tražiti u Bešlagića.

U registriranju broja nekropola i stećaka, čini se da je relativno najgora prošla republika Hrvatska, barem neki njezini dijelovi. Prema Bešlagiću (str. 42) ova republika ima 188 lokaliteta s 3253 stećka. Auktor tu tvrdi da su najistureniji stećci sa zapadne strane Tužević kod Otočca i Seget kod Trogira. Međutim, to ne odgovara činjeničnom stanju. Tu granicu treba pomaknuti dalje na zapad. Što se danas zna, stećaka ima po čitavoj Dalmaciji i sjeverno od Segeta. Ima ih po raznim mjestima na čitavu teritoriju do Velebita. Škobalj (*Obredne gomile*, 343—375) nabraja pojedina mjesta na tom području gdje ima stećaka i izvješćuje o pojedinim nekropolama. On tu veli da ima 20-tak stećaka i kod stare crkve u Selinama pod Velebitom na ulazu u kanjon Velike Paklenice. Spominje i jedan stećak na otoku Pagu. To je stećak popa Ivana Vuščića koji je on podigao god. 1485. sebi i svojima, kako je to zabilježeno na stećku velikim glagoljskim slovima. I na nekim drugim mjestima u sjevernoj Dalmaciji ima nekropola sa stećcima kao na pr. u Gracu Drniškom kod župne crkve, u Kruševu između Karina i Obrovca kod župne crkve, itd. Ove ni Škobalj ne spominje. Ali se njemu nije čuditi. Njemu, naime, nije bilo ni potrebno da pregleda sve nekropole po našim mjestima i da prebroji sve stečke u njima kako bi mogao utvrditi ispravnost svoje teorije. Ono što je donio dovoljno potvrđuje njegovo mišljenje o obrednim gomilama i pokopavanju naših preda tijekom srednjega vijeka. Ali se ne može razumijeti zašto je Bešlagić u svojem djelu propustio to područje da ga se uopće ne dotakne. Uz taj propust on je učinio i drugih u Dalmaciji. Tako, na pr., on donosi (str. 84 sl.) da vrgorska općina ima samo 2 nekropole s 19 stećaka. Ali i ovdje po raznim lokalitetima ima više nekropola sa stećcima. Samo na jednom mjestu, koje se zove Prapatnice, na jednoj nekropoli ima oko 50 stećaka. (Vjeko Vrčić, *Vrgorska krajina*, Vrgorac, 1972, 83). U istoj općini u selu Kozica kod župne crkve nalazi se i 1 stećak s natpisom na bosančici. To je stećak nekog Tomilića (Dr K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972, fot. 3. iza str. 8).

Osim propusta u brojenju nekropola i stećaka u Bešlagića ima i nekih drugih nedostataka.

Od topografskih podataka, koje je Bešlagić krivo donio, ovdje navodimo samo neke. Iako na pr. lokalitet Mladi sa stećcima (o. Ljubuški) ne nalazi se u Šipovači nego u Veljacija, ni nekropola u Troskotima u Vlasnićima u Pologu. Troskoti uopće ne pripadaju selu Vlasnićima niti općini Lištica. Taj lokalitet pripada općini Mostar. U Turčinovićima (o. Lištica) nema ni jedne nekropole sa stećcima. Nekropola koju Bešlagić locira u Turčinoviće ne nalazi se u tom selu nego u Mokrom. S obzirom na ovaj podatak Bešlagića je zaveo u bludnju dr A. Benac koji je u svojoj monografiji pod naslovom *Široki Brijeg* obradio stečke u pojedinim nekropolama u općini Lištica, koja se još onda zvala Široki Brijeg. Dr Benac je izdao svoju monografiju u Sarajevu 1952. Ovdje napominjem da je i rad dra Benca o stećcima na Š. Brijegu nepotpun, kao što sam spomenuo i za rad prof. Vege o stećcima u Ljubuškoj općini. Bešlagić pogrešno tvrdi da je selo Vojnići (o. Ljubuški) udaljenije od Ljubuškoga nego selo Dole. Za Vojniće veli da su udaljeni od Ljubuškog 14 km, a za Dole 11 km. Međutim, Dole su udaljenije od Ljubuškog nego Vojnići. Tko ide iz Ljubuškog u Dole, mora proći kroz Vojniće. Slično je zamijenio Rasno i Buhovo (o. Lištica). Za Buhovo tvrdi da je udaljeno od Lištice 9 km, a za Rasno 7 km. Ova sela grahuće jedno s drugim, ali od Lištice je udaljenije Rasno nego Buhovo. Nisu to jedini slučajevi te vrste. Ima ih i na drugim mjestima.

Bešlagić donosi nazive nekih mjesta u pogrešnoj grafiji. Ovdje navodimo samo neke primjera radi. U djelu ove vrste trebalo je i na to više paziti. Bešlagić piše Ziemlje namjesto Zijemlje, Milošević namjesto Miloševci (o. Mostar), Badnje namjesto Badnji, Potklečani namjesto Poklečani (o. Posušje), Alegovac namj. Alagovac (o. Grude), Dobrić namj. Dobrić (o. Lištica), itd.

U obradi pojedinih lokaliteta u djelu auktor tvrdi (str. 57) da se držao uobičajenog redoslijeda: od zapada na istok i od sjevera na jug. Ali toga se nije

držao svugdje. Negdje je bez ikakva razloga skakao s jednog mjesta na drugo bez reda. Za potvrdu toga ovdje napominjem samo ovo: Tko dobro poznaje pojedina mjesta u one 3 općine, može se lako uvjeriti u to. Čovjek se pri tom ne može oteti dojmu da ne zaključiti kako auktor ne zna uvijek gdje se nalazi koje mjesto što ga u djelu obrađuje. Na pr., u nabranjanju mjesta u mostarskoj općini polazi od Donje Drežnice i preko Prigrađana skače na Bogodol (selo zapadno od Goranaca). Od Bogodola vraća se na Humilišane (selo blizu Prigrađana). S Humilišana preko Željuše skače na Gorance (selo blizu Bogodola), a s Goranaca na Potoke (mjesto blizu i Prigrađana i Humilišana). Sve je to nekako ispremejšano. Sličnih slučajeva ima i u ostale 2 spomenute općine. Štim ne kažem da ih nema i u drugim općinama osim navedenih.

Poslije iznošenja ovakvih nedostataka postoji opasnost da se zaključiti kako u ovom Bešlagićevu djelu i nema ništa dobro i pohvalno. To bi bilo krivo. U ovo djelo je auktor uložio mnogo truda i vremena. To treba pohvaliti. Ali, kako se vidi, to nije bilo dosta da djelo iziđe onako kakvo je očekivala naša kulturna i znanstvena javnost. Od jednog djela ove vrste očekivalo se mnogo više. Ono bi moralo biti standardno djelo iz stećkologije. Auktor kaže da se za ovo djelo materijal sakupljao po terenu od god. 1951—1969. S objavljivanjem djela nije se smjelo žuriti. Kad se na djelo ovoliko vremena čekalo, mogla se pričekati još koja godina, dok se prikupljeni materijal bolje ne prouči i dok ga ne pregleda više stručnjaka. Da se na to pazilo, bilo bi u njemu manje nedostataka. U 2. izdanju trebalo bi svakako popuniti ono što je ovdje propušteno i ispraviti što je krivo navedeno. Prije toga treba savjesno pročešljati sav teren gdje ima stećaka i gdje bi ih moglo biti, i dobro pregledati svaki kutak. Stećaka se negdje nađe gdje ih čovjek ne bi očekivao. Bez tih predradnji dobit će se kriva slika o rasprostranjenosti stećaka u pojedinim krajevima i lokalitetima, i stvarat će se i dalje krivi zaključci, kao što su i dosad neki stvarani zbog toga što se nije točno znalo gdje sve ima stećaka i koliki im je broj. Dosad se općenito smatralo da su stećci fenomen srednjovjekovne bosanske države. To mišljenje usvaja i auktor (str. 44). Ali se već sada može vidjeti da to mišljenje nije ispravno. Stećaka ima i daleko izvan granica države kralja Tvrtka, za kojega je bos. država obuhvaćala najveći teritorij. Postoji i danas mišljenje nekih znanstvenika da su stećci vlaški nadgrobni spomenici. Drugi misle da su bogomilski, treći da su bosanski, a četvrti opet da su hrvatski. Više se ne će moći braniti nijedno od tih mišljenja. Stećaka ima i u Hrvatskoj i u Srbiji, ne samo u BiH. Stećci nisu bili ničiji monopol. U srednjem vijeku bio je u nas narodni običaj stavljati stećke na grobove pokojnika. Nije igrala ulogu pri tom vjera ni nacionalnost, nego imovinsko stanje.

Još god. 1942. tvrdio je dr. Č. Truhelka, da se Kat. Crkva borila protiv podizanja stećaka i da je to bio razlog što je manji broj stećaka u onim krajevima koji su bili »na teritoriju duhovne pastve, povjerene rukama bosanskih franjevacu ili u južnom dijelu podčinjenom jurisdikciji dubrovačke biskupije« (Napretkova *Poviest hrv. zemalja BiH*, 630). Sad se može jasno vidjeti kako je ta tvrdnja bila neutemeljena. Prema dr. Truhelki među te je krajeve spadao i Mostar i Ljubuški. On je smatrao da oba ova kotara imaju manje od po 500 stećaka. Međutim, sigurno se može utvrditi da ih bivši mostarski kotar još danas ima preko 4000. Od tada ih je vjerojatno nešto i uništeno. Napominjem, da je ondašnji mostarski kotar obuhvaćao današnje općine: Mostar, Lišticu i Čitluk. I Ljubuški na teritoriju svog bivšeg kotara (današnje općine: Ljubuški, Grude i Posušje) ima ih i preko 2000 komada. Iz natpisa sa stećaka, iako je tih natpisa relativno malo, znamo da pod stećcima ima pokopanih i katolika. U Grahovčićima kod Travnika u Bosni na stećku Mihovila Grahovčića izričito se veli da je Mihovil »prave vire rimske«. Još i danas neposredno uz svetište Gospe u Olovu nalazi se i stećak. Obnovljeno Gospino svetište nalazi se na istom mjestu u Olovu, gdje je bilo staro koje je zapaljeno početkom 18. stoljeća. Usput rečeno, Bešlagić u svom djelu ne spominje ni ovaj stećak. Pod ovaj stećak bio je pokopan sigurno neki vjernik katolik, koji je bio zaslužan za staro Gospino svetište u Olovu, ili, možda, neki franjevac iz tog svetišta, pripadnik Bosanske vikarije. I u Dalmaciji i u ovim krajevima gdje nije bilo paterena ima stećaka po raznim grobljima. Ta groblja su bila katolička, prema tome, bili su na njima i stećci katolički.

Osim ovih ima i nekih drugih problema u vezi sa stećcima. Jedan od njih je, kada i kako su nastali stećci. Još i danas se općenito smatra da su stećci nastali u 12. stoljeću. Ali to nije dokazano. To se uzimlje samo kao vjerojatno. Treba to dokazati. Pri tom treba uzeti u pretres mnogo momenata. Jedan od njih je, ali nikako posljednji, taj zašto se još i danas u mnogim krajevima Hercegovine i u nekim mjestima izvan Hercegovine nekropole sa stećcima nazivaju grčkim grobljima. Iz povijesti se, naime, zna kad je vrhovna grčka (bizantska) vlast prestala u našim krajevima. Dosta rano su se pojedina naša područja oslobodila bizantskog vrhovništva. Ipak se ti spomenici negdje nazivaju grčki. Slab je dokaz što se ponekad tvrdi da to označava samo veliku starinu dotičnih nekropola. Ali mi znamo da Grci (Bizantsko carstvo) nisu bili ni jedini ni najstariji tuđinci koji su vladali našim krajevima. Istina, neki stećci imaju usječen natpis. Rijetki su ti natpisi, ali vrijedni. S obzirom na starost stećaka iz tih natpisa može se zaključiti samo to kad su ti stećci nastali. Najstariji sigurni natpis datira iz 14. stoljeća. Stećci s natpisom redovito su i najljepši i najdotjeraniji na pojedinim nekropolama. Ali iz toga se ne može zaključiti kad su nastali oni stećci koji nemaju natpisa ni ornamentike, oni primitivniji, pogotovu oni koji su amorfniji.

Dosad se vrlo nesigurno zaključivalo na starost stećaka koji nisu imali ni natpisa ni neke sličnosti sa stećcima kojih bi se starina mogla približno odrediti. Sad će se moći stvarati sigurniji zaključci o njihovoj starosti, odnosno o starosti kostiju pokojnika koji leže pod takvim stećcima. Ako se, naime, te kosti podvrgnu atomskoj analizi ugljikova izotopa C—14, moći će se doći do približne starosti ukopa pokojnika pod stećkom. U nas je već bilo takvih pokušaja. A. Škobalj (*Obredne gomile*, 165—167) poslao je stanovitu količinu kostiju iz nekoliko starih grobova Fizikalnom institutu sveučilišta u Bernu, posredstvom dra I. Derada. Po nalogu prof. dra F. G. Houtermansa izvršena je god. 1959. analiza tih kostiju. Takav postupak će, sigurno, s vremenom dovesti do sasvim sigurnih zaključaka u ovom pogledu. Sad se, prema tome, otvara novi aspekt proučavanja stećaka.

Stećci su kao posebna naša kulturna baština zaštićeni državnim zakonom. Ali, na žalost, ponegdje se malo pazi na te zakone. I danas ima slučajeva gdje se bez ikakva milosrđa uništavaju čitave nekropole sa stećcima i bez ikakva pije-teta raskopavaju grobovi i razbacuju kosti pokojnika. Svatko će priznati da se danas živi mnogo ubrzanijim tempom nego se do jučer živjelo. Sad se u jednoj godini doživi više promjena nego prije u jednom ili više stoljeća. Promjene se zapažaju na svakom koraku. Svuda se uvelike radi. Zemlja se ruje buldožerima i drugim sličnim strojevima. Često se pri tome malo pazi na pijetet prema pokojnicima i remeti im se mir. I pisac ovih redaka bio je svjedok takva postupka na nekoliko mjesta. Tada su mu padale na pamet riječi pojedinih pokojnika kojima oni u natpisima na stećcima mole da ih se pusti na miru i da se ne dira u njihove kosti. Tako starina Viganj Milošević, koji leži pod stećkom na Kočerinskom polju kod Širokog Brijega, moli u svom natpisu: »... I molu vas, ne nastupajte na me...« A Vuk, sin Obradov, koji je pokopan u Poljicima pod Mosorom, u natpisu na svom stećku kune onoga tko bi dirao u njega. Tu on među ostalim veli i ovo: »... i prokl(e)t tko će kret' u me«. A na stećku Breška Borovičića kod Stoca u istočnoj Hercegovini stoji napisana slijedeća kletva: »... da su klete ruke koje bi ovoi pretorile (preturile)«. Ima sličnih i molbi i kletvi napisanih i na nekim drugim stećcima. Ali i bez toga trebalo bi više paziti na kosti pokojnika.

Danas se uopće ne zna koliko je stećaka tijekom vremena uništeno. Svakako mnogo. Gdje se još može, trebalo bi i to ustanoviti. I taj podatak može nekad biti vrlo važan za znanost o stećcima. Šteta što je Bešlagić u svom djelu samo ponegdje uvrstio i ovaj podatak. U Gorici kod Imotskog postojala je nekada najveća nekropola sa stećcima u zapadnoj Hercegovini. Tu je prema Bakuli (*Schematismus topographico-historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis... in Hercegovina pro anno 1867, Spalati, 1867, 161*) bilo više od 200 stećaka. Danas nema uopće ni jednog. Svi su uništeni. Ta nekropola sa stećcima bila je locirana u goričkom groblju, gdje se i danas pokopavaju svi okolni stanovnici. I prije su se samo tu pokopavali, jer nema tu nikakva drugog groblja. Goričko groblje je vrlo staro. Bešlagić uopće ne spominje taj Bakulin

podatak o stećcima u Gorici. I to spada među nedostatke u njegovu djelu. Ako se ovaj Bakulin podatak nema na umu, može se stvoriti kriv zaključak da u Gorici i njezinoj bližoj okolici nije ni bilo stećaka.

Pišući ovaj prikaz, piscu ovih redaka nije bila na umu nikakva zla nakana. On ovdje nije htio samo kritizirati i iznositi samo negativnu stranu djela. Primarno mu je bilo na pameti da upozori što bi trebalo u djelu ispraviti, da u 2. izdanju bude što bolje. Prije sam dovoljno naglasio da je djelo ove vrste vrlo korisno i potrebno. Zato ga treba prezentirati u što boljem izdanju. To nije posao jednog čovjeka. Potrebna je ovdje suradnja čitave ekipe stručnjaka.

»ATEISTIČKI VJEROVATI U BOGA«

(Dorothee Sölle*, *Atheistisch an Gott glauben*)

Ante Kusić

U knjizi s neobičnim naslovom *Ateistički vjerovati u Boga* evangelistička teol. spisateljica D. Sölle daje najprije jednu originalnu meditaciju na tekst 2,5-11 iz Pavlove poslanice Filipljanima. Ona preporuča reinterpretaciju tog teksta s pomoću suvremenog sociološkog pojma »samootuđenje«. Krist se odriče svojih božanskih privilegija, da bi uništio privilegije jednih, koji bivaju uzrokom ropstva drugih ljudi. Krist se »postvaruje«, da bi sve ljude oslobodio od »postvarenja«. »Pojam Bog samo tada je vrijedan i koristan, ako nas on može učiniti većima, slobodnijima i sposobnijima da ljubimo. Ako Bog to ne može, vrijeme je da ga napustimo« (str. 23).

Poglavlje o *Dijalektici ljubavi* predstavlja kritički osvrt na *Dnevnik* Maxa Frischa, gdje je ljubav shvaćena u značenju: posve »pustiti jedan drugoga«, ne stvarajući nikakve kliširane slike o čovjeku; čovjek je neplanirana sloboda, odnosno kritički osvrt na misao Bertolta Brechta o ljubavi kao »stvorenom planu« o čovjeku i beziznimnim pravilima da se taj plan izvrši. Frischova je pozicija neefikasna: ljubav bez praktično provedive nade za dobro čovjeka; Brechtova je narcisoidna: ljubav bez altrocentričke vjere u čovjeka. Krist je, protivno jednoj i drugoj poziciji, ljubio a da nije stvarao kliširane slike. Kristov odnos prema učenicima jest: »Nikakva slika, ali neki plan«. »Slike« i »planovi« impliciraju ideologijsko otuđenje čovjeka, a ono se protivi teološkoj kreposti kristovske Ljubavi, koja ne dopušta sinteze »slika« i »planova«, nego samo dijalektičku praksu onoga: »Radiiti i pustiti, aktivnost i pasivnost, budućnost — koja je istodobno planirana i poklonjena, manipulirana i spontano očekivana« (36).

U poglavlju *Nasljedovanje* Dorothee Sölle nastupa protiv onoga što je Kierkegaard nazvao »kršćanska ideologija«, gdje se ide za tim da se stvaraju »obožavateljski«, a ne »sljedbenički« Isusa Krista. U takvom mentalitetu praksa ignorira teoriju, te kršćanska praksa biva siromašna, a kršćanska teorija biva slijepa

* Dorothee Sölle rođena je u Kölnu 1929. Studirala je evangeličku teologiju, doktorirala je iz filozofije, radi na germanističkom institutu sveučilišta u Kölnu. U knjizi *Istina je konkretna* nastupa kao pobornik novih oblika teološke egzegeze. Ta je egzegeza na liniji suvremene protestantske »teologije mrtvoga Boga«, gdje se nastoji što je više moguće antropologizirati samu teologiju. To se ipak ne smije shvatiti kao da se tu drži Boga »mrtvim«, zanijekanim: mrtve su i zanijekane formulacije o Bogu, koje danas nemaju svoje unutarnje prodorne snage ni odgovarajuće efikasnosti u vezi s predstavljanjem kršćanske misli suvremenom čovjeku. I teologija kršćanskog Boga Ljubavi bila je, u neku ruku, teologija »mrtvog« Boga Strahovitosti iz Starog Zavjeta. Linijom takve teološke egzegeze ide Dorothee Sölle i u knjizi *Ateistički vjerovati u Boga*.